

Některé poznatky o vztahu mezi prací, vzděláním a způsobem života

Z empirického výzkumu pracovníků sekundárního a terciárního sektoru

Výzkum, jehož výsledky zde prezentujeme, se zabývá úlohou práce ve vztahu k socialistickému způsobu života. Jeho cílem bylo zjistit jak se různé pracovní profesní a kvalifikačně vzdělanostní difference promítají do jednotlivých komponentů životního způsobu v práci i mimo práci. Hlavní akcent byl přitom položen na životní způsob dělníků, a to z hlediska diferencí jednak uvnitř dělnické třídy samé, jednak mezi dělníky a příslušníky nemanuálních profesí.

Datovou základnu výzkumu tvořily údaje získané dotazníkovým šetřením, technikou řízeného rozhovoru, a dále údaje expertů týkající se pracovní technologie, organizace práce, pracovních podmínek a pracovního prostředí. Soubor respondentů byl získán náhodným výběrem ve třech závodech a to v jednom velkém mimopražském závodě hutní výroby (Válcovny trub a železáren), v jednom pražském závodě z oblasti kovoprůmyslu a v jednom pražském zdravotnickém zařízení (jako zástupci terciárního sektoru). Výstupy z výzkumu jsou tedy reprezentativní na úrovni těchto závodů a jsou použitelné v závodech podobného typu. Výsledky analýzy však současně ukázaly, že některé získané poznatky mají širší platnost a značnou komparativní hodnotu.

Vliv pracovní činnosti na životní způsob byl sledován ve třech vzájemně se prostupujících rovinách.

První rovina je polarizována elementárním rozdělením práce na fyzickou a duševní, přesněji na manuální (s převládajícími fyzickými prvky) a nemanuální (s převládajícími duševními prvky).

Druhou rovinu tvoří kvalifikačně vzdělanostní atributy vztahující se k subjektu pracovního procesu, ale i k pracovní činnosti samé, tj. k realizované kvalifikaci. Dělnickou kvalifikací jsme nejprve zjišťovali podle tří kategorií — 1. vyučen, 2. zaučen, 3. nekvalifikován — avšak na základě výsledků výzkumu jsme poslední dvě kategorie sloučili.

Třetí rovinu představují různé typy pracovní zátěže: fyzické, neuropsychické a vyplývající z monotónnosti práce.

Na výchozí koncepci výzkumu navázala hlubší analýza empirických dat, porovnávající vliv vzdělání a vliv profesního začlenění na základní komponenty způsobu života. V ní jsme se soustředili na tyto tematické okruhy:

- oblast práce samé, zejména vztah k práci
- volný čas, zejména struktura činností
- sociální participace

Přitom bylo přihlíženo k intervenujícímu vlivu demografických a částečně i sociálních faktorů.

Výsledky výzkumu

Hlavní poznatky o vlivu dělby práce na životní způsob

Ve všech zkoumaných souborech jsme zjistili rozhodující vliv dělby práce na fyzickou a duševní. Diference v účinku, který má fyzická nebo duševní práce na různé komponenty způsobu života, jsou dány především přítomností či absencí prvků tvořivosti práce, na něž se váže možnost sebevyjádření individuality pracovníka, který ji vykonává. Je to obsah práce samé, který posiluje či oslabuje její motivační funkci.

Stupeň pracovní zátěže, ať fyzické či psychické, má ve vztahu k obsahu práce druhotný význam a vliv této zátěže je také slabší než vliv kvalifikace a vzdělání. Pokud jde o různé typy pracovní zátěže, nejsilnější závislosti se vážou na zátěž fyzickou, ale největší počet závislostí se objevuje u monotónnosti práce.

Rozdíly mezi manuální a nemanuální prací se výrazně projevují v oblasti práce samé — nejsilněji v očekáváních a aspiracích spojených s prací, v zájmu o zvyšování kvalifikace a účasti na řízení. V mimopracovních sférách je výraz těchto rozdílů slabší.

Ve sféře hodnot se projevuje — shodně u manuálních i nemanuálních pracovníků — orientace jednak na rodinu a děti, jednak na zajímavost vykonávané práce; první z uvedených hodnot

má přitom vysokou převahu nad ostatními. V podstatě se potvrzuje, že rodina, výchova dítěte a práce tvoří dvě základní báze seberealizace lidské osobnosti.

V konfrontaci hodnot a satisfakcí se ukazuje rozpor mezi vysokou hodnotou práce a nízkým stupněm satisfakce dosahované ve vlastním povolání; to signalizuje menší možnost realizace hodnoty práce u některých skupin pracujících.

Ve spektru hodnot v pracovní oblasti vyniká nízká hodnota přisuzovaná pracovnímu uplatnění a společenskému ocenění, jejímž korelátem je nízká úroveň pracovních aspirací. Tyto aspirace závisejí na postavení v povolání a jsou vyšší u nemanuálních pracovníků než u dělníků. Pracovní motivace a aspirace dělníků se vážou na jejich kvalifikační úroveň a na kvalifikovanost vykonávané práce.

Souhrnné poznatky z oblasti hodnot svědčí o tom, že hodnotová stupnice manuálních a nemanuálních pracovníků je silně homogenizována.

Závislost společenské angažovanosti na fyzické či duševní práci je jednou z nejsilnějších zjištěných závislostí. Ve vztahu k vedoucí úloze dělnické třídy jsme však zjistili její inverzní hodnotu. Stoupající společenská angažovanost dělníků se projevuje výrazněji v rozvoji pracovní iniciativy než v podílu na řízení formou účasti ve funkcích společenských organizací.

Barriery rozvoje zájmů a činností ve volném čase jsou jen částečně vázány na práci. Patří k nim únava po práci, přílišný počet přesčasů u některých skupin dělníků a v menší míře rozdělení pracovní doby u vicesměnných provozů. Přední místo tu obsazují nezbytné mimopracovní činnosti, a to zejména tři: běžná práce v domácnosti, nákup potravin a „shánění“ různého zboží.

Vzdělanostní a profesní vlivy

byly zkoumány ve třech souvislostech: v souvislosti s prací, společenskou participací a volným časem.

Vzdělání, profese a práce

V tělesné namáhavosti práce, psychické pracovní zátěži a stupni pracovní rozmanitosti či monotónnosti, která v podstatě vyjadřuje míru kreativity práce, existují podle vzdělanostních a funkčně profesních kategorií významné rozdíly.

Fyzická zátěž a zátěž monotónnosti postihuje nejvíce pomocné, nekvalifikované dělnické kategorie, u nichž — na rozdíl od některých profesních skupin základních dělníků — ani velikost odměny za práci tyto negativní rysy práce nekompenzuje. To se odráží zčásti v hodnocení povolání, pracovních satisfakčních postojích a nejvíce pak v pracovních aspiracích.

Prvky sblíživými fyzické a duševní práce a stírání rozdílů mezi dělníckými kategoriemi a technicko-hospodářskými pracovníky jsme zaznamenali u vysoce kvalifikovaných dělníků, jejichž část má nižší odborné vzdělání a kteří pracují jako dělníci-specialisté. Svými pracovními postoji a aspiracemi se v řadě kritérií blíží spíše nedělníckým kategoriím než dělníkům.

/Rozdíly v obsahu práce a pracovní perspektivě u jednotlivých funkčně profesních kategorií se výrazně silně odrážejí v účasti na různých formách odborného vzdělání a zvyšování kvalifikace. Obecně lze říci, že s růstem vzdělání roste — v individuálním rozměru — i jeho potřeba. Čím výše stojí pracovníci na kvalifikačním a funkčně profesním žebříčku, tím častěji se orientují na zvyšování kvalifikace.

Oborová specifika působí na růst odborného vzdělání podle stupně technologického rozvoje a jeho inovační náročnosti. U některých profesí se však uplatňuje tradičně vysoká potřeba soustavného doplňování odborné kvalifikace, která s růstem toku nových informací se stále zvětšuje (lékaři). Účast na odborném vzdělávání vykazuje i celkově vysoké absolutní hodnoty a je výrazem potřeb procesu vědeckotechnické revoluce a projevem všestranného rozvoje socialistické společnosti.

Obsah práce a její různé charakteristiky determinují vysoce významně možnost uplatnění různých pracovních schopností a dovedností. U těch vzdělanostních a pracovních kategorií, které se nemohou podílet na práci vyznačující se určitou mírou tvořivosti, stoupá význam mezilidských vztahů v práci jako zdroje seberealizace.

Nepříznivé pracovní charakteristiky jsou v korelaci s menší příjemností pracovního prostředí. Takové prostředí v některých provozech vytváří silnou neuropsychickou zátěž (hutě), která umešňuje již značnou zátěž fyzickou. S růstem vzdělanosti rostou nároky na pracovní prostředí.

Nepříznivé pracovní charakteristiky (tělesná namáhavost, monotónnost) silně korelují s de-

mografickými faktory, pohlavím a věkem. Společným zprostředkujícím faktorem je tu úroveň kvalifikace. V kategorii pomocných zaměstnanců je výrazně silnější zastoupení věkově starších ročníků a zejména žen. Projevuje se v tom částečně ještě dědictví kapitalistické éry a masový nábor nekvalifikovaných žen z domácnosti v prvních etapách budování socialismu. Prudký růst vzdělanosti a kvalifikace u mladých ročníků předznamenává změny těchto struktur, spojené při omezeném rozsahu technologických inovací v dané fázi vývoje československé ekonomiky s řadou problémů, avšak pozitivní z hlediska rozvoje lidského činitele.

Vzdělání, profese a společenská participace

Úroveň společenské participace byla sledována podle ukazatelů, které vyjadřují jednak vyšší formy pracovní iniciativy, jednak formy politické a společenské angažovanosti (účast v brigádě socialistické práce nebo v komplexní racionalizační brigádě, účast v zlepšovatelském hnutí, členství a funkce v politických, společenských a zájmových organizacích).

Výsledky analýzy ukázaly, že společenská participace je sférou, u níž se poměrně silně manifestuje rozdílný vliv vzdělanostních a profesních faktorů, přičemž vliv profesních faktorů převládá. U zájmových činností přitom intervenuje do značné míry vliv věku.

Rozdíly podle jednotlivých indikátorů společenské participace u kvalifikovaných a nekvalifikovaných dělníků jsou menší než mezi dělníky a nemanuálními pracovníky. Nejvyšší úroveň participace dosahují dělníci-specialisté.

Výzkum potvrdil, že růst intenzity společenské participace závisí na růstu vzdělanosti a kvalifikace, na využívání této kvalifikace a na pracovní perspektivě. Největší podíl v účasti na řízení vykazují právě nejvzdělanější a nej kvalifikovanější skupiny pracovníků, jejichž obsah práce se většinou vyznačuje vysokou mírou kreativity.

Vzdělání, profese a volný čas

Analýza činností, jejich frekvence a struktury podle vzdělanosti a funkčně profesní úrovně jejich nositelů umožňuje rozlišit tři skupiny: *levná práce* (2)

Do první, menší skupiny patří činnosti, které odlišují dělníky od duševních pracovníků - kvalitativní předěl z hlediska tvorby základní části práce typickou součástí této skupiny činností jsou náročné kulturní aktivity (divadla, výstavy, koncerty), v podstatě i amatérská umělecká činnost a vyšší formy odborného vzdělávání. K činnostem, v nichž se zájmy manuálních a nemanuálních pracovníků sblíží, patří zejména aktivní sportovní činnost, studium odborné literatury, návštěva kina, četba beletrie.

K největším diferencím dochází však uvnitř dělnické třídy, a to jednak mezi nekvalifikovanými a kvalifikovanými dělníky, jednak mezi dělníky-specialisty a ostatními dělníky. Struktura činností dělníků-specialistů naznačuje, že právě u této sociálně profesní kategorie existuje hlavní kvalitativní předěl v trávení volného času.

Třetí skupina činností je typická pro nevyučené, kteří pracují jako pomocní dělníci. Základní linií mezi nimi a ostatními vzdělanostními a profesními kategoriemi lze charakterizovat jako linií zájmové a kulturní pasivity ve všech oblastech. Charakteristické jsou pro ně receptivní činnosti, omezené na prostředí vlastního bytu, častěji pasivní odpočinek, včetně trávení dovolené doma.

Toto rozdělení můžeme doplnit několika dalšími poznatky:

- U vyšších vzdělanostních a funkčně profesních kategorií se projevuje tendence k vyšší sociabilitě. Významně častěji preferují širší společenské kontakty, významně častěji se zúčastňují pracovních brigád. U všech sociálních skupin však dominují aktivity provozované doma.

- Rozdíly v kulturní aktivitě žen jsou více ovlivněny vzděláním, než je tomu u mužů. Na druhé straně vzdělání stírá rozdíly v zájmových aktivitách obou pohlaví.

- U některých činností volného času vyšší úroveň vzdělání a složitosti práce zmenšuje nebo stírá věkové rozdíly a posouvá „mladé“ zájmy a aktivity i do vyšších věkových skupin. To se týká například amatérské umělecké činnosti nebo sportovní činnosti.

- Rozvoj zájmových aktivit se různí podle jejich charakteru. Absolutní hodnoty některých aktivit jsou však malé. Hypoteticky lze usuzovat na stagnaci náročných kulturních činností při růstu činností technických, spjatých se stoupající životní úrovní (auto, chata), a na poma-

Souhrnně lze tedy říci, že práce ovlivňuje rozhodující měrou způsob života ve volném čase; práce vyznačující se složitostí a tvořivostí vede k rozvoji náročných kulturních aktivit, zájmu o další vzdělání a účast na společenském životě. Nekvalifikovaná, monotónní práce naproti tomu negativně ovlivňuje i volný čas.

K uvedeným poznatkům je nutno dodat, že vliv pracovních a vzdělanostních faktorů na způsob života není statický a izolovaný. Povolání, rodinná situace, uspokojování potřeb a účast na životě společnosti tvoří složitou strukturu životních situací a podmínek. V dynamice životního cyklu spadá počáteční etapa pracovní dráhy obvykle vjedno s nejnáročnější fází rodinného života. Vliv rodiny, věku a pohlaví a dělba práce mezi mužem a ženou jsou činitele, které s různou významností modifikují působení pracovních a vzdělanostních faktorů, a to zejména ve struktuře činnosti ve volném čase.

Pracovní a vzdělanostně determinované typy životního způsobu

Souhrnně zhodnocení zjištěných závislostí a poznatků z výzkumu umožnilo identifikovat kvalitativně diferencované typy životního způsobu, které se vážou na rozdíly ve vzdělání a socio-profesním začlenění vybraných skupin pracovníků (1). K nejvyhraněnějším patří:

a) Životní způsob nekvalifikovaných dělníků, kteří vykonávají pomocné, silně monotónní nebo fyzicky namáhavé práce (jejich značnou část tvoří starší pracovníci a ženy). Vyznačuje se kulturní a společenskou pasivitou, absencí pracovních aspirací a minimálními mezilidskými kontakty, omezenými na úzký okruh rodiny.

b) Životní způsob dělníků s vyšším kvalifikačním zařazením, tito dělníci patří k mladším nebo středním věkovým skupinám, určitá část má nižší odborné vzdělání; jsou zde zastoupeny téměř výlučně profese seřizovačů, opravářů a údržbářů. Životní způsob této dělnické kategorie se vyznačuje pracovní iniciativou, účastí na odborněvzdělávacích činnostech a převahou aktivních zájmů nad pasivními ve volném čase (sportovní činnost, častější aktivity provozované mimo domov).

c) Životní způsob pracovníků s vysokoškolským vzděláním (popřípadě středním odborným vzděláním), kteří pracují jako vedoucí pracovníci nebo samostatní odborníci. Vyznačují se rozvinutými kulturními zájmy s orientací na náročné kulturní aktivity, vysokým stupněm společenské angažovanosti a pracovními aspiracemi spojenými se soustavným zvyšováním kvalifikace. Jejich práce je bohatá na seberealizační prvky a současně jim zaručuje vyšší životní standard. Tito pracovníci častěji tráví volný čas mimo dům i mimo bydliště (vikendy, dovolená).

Ostatní vzdělanostní a pracovní profesní kategorie tvoří již tak vyhraněné typy. Zejména základní dělníci a řadoví technicko-hospodářští pracovníci se středoškolským vzděláním se zpravidla věnují aktivitám, které jsou typické pro většinu populace a jsou do jisté míry nositeli homogenizačních prvků způsobu života.

Dodejme ještě, že porovnání sledovaných odvětví naznačuje tendence ostřejších diferencí mezi jednotlivými profesními skupinami ve zdravotnictví než v průmyslu, v Praze než v mimo-pražské průmyslové aglomeraci.

Pokud jde o dělnickou třídu samou, je třeba zdůraznit, že přes difference, které zde existují, se výrazně změnil životní způsob celé dělnické třídy, vzrostla její kvalifikačně-vzdělanostní úroveň, její společenská angažovanost a zvýšila se její životní a kulturní úroveň.

* * *

Na základě metodologického zhodnocení výsledků výzkumu by bylo vhodné přejít v další etapě od obsahově široce zaměřeného výzkumu sondážního typu na výzkum vybraných problémů, který by umožňoval hlubší analýzu úlohy práce při tvorbě socialistického životního způsobu a v němž by byl realizován interdisciplinární přístup. Výzkum by měl být orientován tak, aby umožnil mezinárodní srovnání.

Jeho předmětem by měl být životní způsob vybraných socioprofesionálních skupin s akcentem na konfrontaci jejich pracovních a životních cílů. Výzkum by měl přispět k vytvoření systematické uspořádané poznatkové základny o typech životního způsobu z hlediska jejich pracovních a profesních determinací a identifikovat taková seskupení pracovních faktorů, při nichž dochází k optimálnímu naplnění kritériálních funkcí socialistického životního způsobu, i taková, při nichž naopak dochází k jeho nejvýraznějším deformacím.

(1) Zdůrazňujeme, že jde o výsledky výzkumů vybraných skupin ekonomicky aktivní populace a uvedené typy mají hypotetický charakter. Komparativní analýza s obdobnými výzkumy (dřívějšími i současnými) nám však dovoluje usuzovat na jejich obecnější platnost.

Literatura

- Acta laboris, sv. 17 (Práce a volný čas)*. Bratislava 1977.
- Cejp, M.: *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1974.
- Dumazedier, J.: *Sociologie empirique du loisir*. Paris, Ed. du Seuil 1974.
- Filipcová, B.: *Volný čas — Ostrava. Výzkum volného času*. Praha, SÚ ČSAV 1970.
- Gordon, L. A. — Klopov, E. V. — Petrov, G. B.: *K izučenímu socialističeskogo obraza žizni a razvitiya byta sovetskikh rabočich v retrospektivě. Rabočij klass i sovremennyy mir 1975, č. 2*.
- Malická, L.: *Životní způsob dělníků se zvláštním zřetelem na rozdíly v kvalifikaci. Úloha práce ve vztahu k socialistickému způsobu života*. Bratislava—Praha, ČSVÚPSV 1977.
- Malická, L.: *Vliv faktoru vzdělání a faktoru profese na životní způsob*. Bratislava—Praha, ČSVÚPSV 1978.
- Schmidt, O.: *Promítnutí hodnotových stupnic jednotlivých socioekonomických skupin do způsobu jejich života*. Bratislava—Praha, ČSVÚPSV 1979.
- Soužití pracovníků v závodech. Výsledky terénního šetření*. Pardubice, Dům techniky ČVTS — Bratislava—Praha, ČSVÚPSV 1974.
- Wnuk-Lipiński, E.: *Praca i wypoczynek w budzące czasu*. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, Wydawnictwo polskiej akademii nauk 1972.
- Způsob života v hl. městě Praze ve vztahu k obytnému prostředí a třídně sociální struktuře pražského obyvatelstva*. Závěrečná zpráva ÚHA. Praha, ÚML UK 1978 (březen).

Libuše Malická

Věrohodnost údajů o peněžních příjmech, zjištěných dotazem u respondenta

V sociologických průzkumech se velmi často zjišťuje osobním dotazem peněžní příjem respondenta. Při takovémto zjišťování vzniká přirozeně otázka, jak dalece odpovídá sdělený příjem skutečnému příjmu, tj. zda není sdělený příjem nadhodnocený nebo podhodnocený.

Tímto problémem se také zabýval Český statistický úřad při zpracování Mikrocensu 1977. Mikrocensy jsou velká výběrová šetření, v nichž se u náhodně vybraných domácností mimo jiných znaků zjišťují také peněžní příjmy. Poslední mikrocensus, organizovaný v I. čtvrtletí 1977, zjišťoval peněžní příjmy u 2 % náhodně vybraných domácností (v ČSR cca 70 000 domácností) za rok 1976.

Peněžní příjmy z ekonomické činnosti (mzdy, odměny z JZD) a sociální dávky, které vyplácí zaměstnavatel, se zjišťovaly přímo u zaměstnavatele, důchody se zjišťovaly u vyplácející pošty.

Podíl potvrzovaných příjmů činil 80–90 % z celkových čistých peněžních příjmů. Zbytek peněžních příjmů, což byly příjmy z prodeje (zemědělských výrobků, majetku), honoráře z literární činnosti, výhry atd., se zjišťoval dotazem.

Aby bylo možno odhadnout peněžní příjmy z ekonomické činnosti respondenta i v těch případech, kdy nedošlo potvrzení o peněžních příjmech od vyplácející organizace — což bylo v cca 10 % případů — byly tyto příjmy zjišťovány také dotazem v domácnosti. Pro zpracování konečných výsledků mikrocensu se použilo vždy peněžních příjmů potvrzených od vyplácející organizace (když byly k dispozici) a údaj respondenta se použil jen pro výše zmíněné odhady.

Byly zde tedy k dispozici dvě řady údajů za shodné ukazatele, sdělené však dvěma různými respondenty. Na jedné straně zaměstnavatel, který sděloval roční peněžní příjem dotazovaného podle mzdového účetnictví, a dotazovaný, který udával měsíční čistý peněžní příjem. To přímo vyzývalo k porovnání obou druhů příjmů a ke zjištění, jak příjem sdělený členem bytové domácnosti odpovídá příjmu potvrzenému zaměstnavatelem.

Proto se ČSÚ rozhodl vybrat určitou část domácností z mikrocensu (protože zpracování celého souboru by bylo velmi nákladné), zpracovat peněžní příjmy zjištěné u dotazovaných osob, porovnat je s jejich příjmy, které uvedly vyplácející organizace, a zjistit tak nadhodnocení nebo podhodnocení příjmů sdělených respondentem.

Z materiálu Mikrocensu 1977 bylo náhodně vybráno 1 653 bytových domácností, tj. cca 2,5 % u celkového počtu domácností vybraných v mikrocensu pro území ČSR. V uvedených bytových domácnostech bylo 1 730 samostatně hospodařících domácností s 4 866 členy.